

Hogyan válik az anatómia sorssá? A freudi pszichoanalízis feminista recepcióiról

Sigmund Freud munkássága alapjaiban változtatta meg a nyugati gondolkodást, az általa felvázolt személyiségfejlődési modell azonban számos kérdést vet fel. Ennek egyik legkritikusabb pontja az elméletében szereplő nőiségkép. Az eltelt több mint száz év fényében, a kritikai tudományok megszületésével és a feminizmus beépülésével a hétköznapi gondolkodás terébe kérdéses lehet az eredeti analízis relevanciája. A következőkben arra keresem a választ, vajon miként menthető meg a pszichoanalízis az orvosi gyakorlat és a kritikai tudományok számára mindamellett, hogy elismerjük, hogy az azt megalapozó pszichoszexuális fejlődési modell a nők ontológiai és társadalmi státuszára nézve igen problematikus.¹ A cikk a megoldási kísérletek közül olyan – az analízis, a filozófia és a nyelvészet határterületein mozgó – genderszemponturnyű bírálatokat vesz sorra, melyek nem elvetni, hanem újragondolni és alkalmazni kívánják az analízist az abban impliciten felbukkanó társadalmi problémákra.

1.

Kérdéses lehet, hogy a pszichoanalízis gyakorlatát miért szükséges a filozófia terepén tárgyalni. A módszer egy orvosi problémára adott válaszként születik, azonban hamar bebizonyosodik, hogy az eljárás szélesebb körű társadalmi-kulturális jelenségek feltárására is alkalmas. Ennek oka a benne megjelenő új emberkép. A felvilágosodás racionális és öntörvényadó individuumával vagy a karteziánus episztemológia önálló és független *cogitójával* ellentétben Freud egy fragmentált szubjektumot feltételez, amely még önmaga számára is átláthatatlan, amennyiben mentális működése tudatosuló és nem tudatosuló tartalmakra oszlik. E szubjektum nem egy velünk született esszenciális énmag időbeli kibomlása, inkább a környezet, társadalom, család függvénye, azzal kölcsönhatásban alakul ki egy folyamat eredményeként. Énünket megannyi tényező alakítja és határozza meg, anélkül, hogy ennek tudatában lennénk. Az analitikus szemléletmód ezen nem nyilvánvaló összefüggésekre kíván rávilágítani, számára a pszichoterápia egy

¹ A pszichoszexuális fejlődés a freudi pszichológia központi eleme. Eszerint az emberi szexualitás a csecsemőkortól fogva különböző fejlődési szakaszokon megy át. A személyiség és a szexualitás egymással kölcsönhatásban jön létre (Freud 1995).

olyan eszköz, amely szintetizálja a psziché tudatos és tudattalan tartalmait az emberi tapasztalat terében.

A szubjektivitás ezen új modellje nemcsak a terápiára, de a tágabb szociokulturális jelenségek olvasására is alkalmas, amennyiben a személyiséget ezek termékeként vizsgálja. Maga Freud is túllép a módszer terapeutikus felhasználásán és azt kulturális, történeti, esztétikai kérdések elemzésére is kiterjeszti. Később a frankfurti iskola az elsők közt fedezi fel magának a módszert.² Végül a 60-as években a Jacques Lacan által meghirdetett „visszatérés Freudhoz” a módszer még szélesebb elterjedéséhez vezet a nyelvészet és a filozófia területén.

Jóllehet a pszichoanalízis elméletben és gyakorlatban egyaránt működőképes, a kető közt egy komoly törés figyelhető meg. Az elmélet az emberi élet különböző területein impliciten működő hatalmi viszonyok dekonstrukciójának eszköze, a gyakorlat mégis mintha az uralkodó rend, a társadalmi *status quo* működését erősítené meg. Michel Foucault történeti, kultúrákritikai alapokról, Gilles Deleuze és Félix Guattari a filozófia nézőpontjából, Nikolas Rose pedig a szociológia perspektívájából hangsúlyozza a pszichotudományok normalizáló funkcióját.³ A pszichotudományok meghatároznak egy, az aktuális normát tükröző emberfogalmat, absztrakt ént. A terápia célja, hogy reszocializálja és normalizálja az abnormálisnak vélt pszichés beteget visszavezetve őt az absztrakt emberideálhoz. Az inherenssé vált normát ezután a páciens saját maga fogja működtetni a hétköznapiak során, fenntartva a regnáló hatalmi berendezkedést életvezetésében és interperszonális kapcsolataiban.⁴ A terápia ebben az értelemben a mindenkor hatalom által propagált normát totalizálja általános emberiként, és az ebből fakadó társadalmi pozíciókat közvetíti az egyén számára. Ilyen normalizált pozícióként tekinthetünk azokra az egyébként társadalmilag meghatározott szerepekre, minthogy a férfi aktív, produktív, míg a nő legfontosabb feladata a reprodukciós munka, az anyaság és a gyermekek nevelése. Ugyancsak ezen norma marginalizálja azokat a szexualitásformákat, amelyek kívül esnek a reprodukció körén, így például a homoszexualitást.

A pszichoanalitikus feminista kritikák ezt a Freud által ábrázolt, férfiközpontú emberképet kérdőjelezzik meg. Véleményük szerint az analízis általános alanya impliciten maskulin, mivel személyiségfejlődésének alapja, ahogyan azt az ödipális helyzetben látjuk, a pénisz megléte vagy hiánya (például mint kasztrációs félelem). Azaz a személyiség alakulásának alapköve a pénisz megőrzése iránti vágy, mely olyan folyamatokat indít be, mint például az anyáról való leválás és ezzel együtt a társas szférába való belépés. Ebben a helyzetben a nő azonban eleve hiányos, másodrangú létező. Azaz a freudi analitikus elmélet számára a férfi az általános (normatív) alany. Ez egy olyan nőképet

2 Held 1983.

3 Deleuze – Guattari 1972; Deleuze – Guattari 1980; Foucault 2006.

4 Foucault 1994.

közvetít, amely biológiai alátámasztással szolgál a nő társadalomban elfoglalt másodlagos szerepkörére.⁵

2.

Freud analitikus elméletének születése alapjaiban kötődik a női szexualitás kérdéséhez. Gyakorló orvosi munkássága kezdetén elsősorban hisztériás nőbetegekkel foglalkozik,⁶ azonban Jean-Martin Charcot-val, a kor meghatározó hisztériakutató neurológusával szemben a probléma okát nem a gyenge női idegrendszerben látja.⁷ Véleménye, hogy a kor prúd hozzáállása a női szexualitáshoz az eredője azon visszafojtásoknak, melyek a betegséget előidézik, ezért kezd el egy olyan terápiás módszeren dolgozni, mely képes tudatos szintre hozni az elfojtott női vágyakat. Ezért is nevezi Juliet Mitchell a hisztériát az analízis alapító betegségének.⁸

Freud fókuszát a biológiai magyarázatok helyett a páciensei személyes élettörténetére irányítja, hogy abban kutassa fel a roham okát. Az elbeszélésekből kiderül, hogy a hisztériás betegek többségének korai személyiségfejlődésében valamilyen trauma – elsősorban szexuális természetű – volt fellelhető.⁹ Az 1895-ös *Tanulmányok a hisztériáról* című, Josef Breuerrel közösen írt műve szerint a hisztéria megjelenését egy gondolat vagy emlék felbukkanása idézi elő, ami fizikai behatás nélkül betegíti meg a páciens.¹⁰ Így bár a hisztériás roham valóban a személyes érdekek és a környezet elvárásai közötti konfliktus eredménye, a konfliktus azonban nem biológiai adottságokon, hanem életeseményeken nyugszik. A párbeszédre alapuló terápia lényegében ezen elnyomott tartalmakat (emlékeket, gondolatokat) hozza elő, mondatja ki a pácienssel, ezzel új

5 Ahhoz, hogy jobban megértsük Freud gondolatainak alapjait, figyelembe kell venni a kor kulturális és történelmi közegét. A nő szerepét a 19. század gazdasági-kulturális változásai jelentősen átformálták. A század második felétől a családi gazdaságokat fokozatosan felváltja a korai kapitalista termelés, ennek következtében a nők szerepe is változik. Már nincs más feladatuk a gyermekszülésen, azaz a család reprodukcióján túl, a háztartásbeli élet pedig haszontalanná és üressé válik (Wolf 1991). A kulturális-gazdasági változásokkal összhangban alakul ki a viktoriánus kor két, egymással szélsőséges ellenétben álló nőiségképe is: a bukott nő, a színtisztán szexuális és testi lény, illetve a szent, az anya vagy feleség, aki az erkölcs érinthetetlen szobra. E két szélsőség jelöli ki a normatív nőiség fogalmát: a helyes és elfogadott viselkedés szerint jó feleségnek és jó anyának kell lenni, ebbe pedig nem fér bele a testiség és szexualitás. Aki e szerep betöltésére nem alkalmas, az szükségszerűen marginalizálódik a társadalmi térben.

6 Darida 2012.

7 Didi-Huberman 2003.

8 Mitchell 1997.

9 Ennek egyik legjobb példája Freud híres *Dóra* esettanulmánya, ami a feminista kritika számára is emblematikus darab (Freud 1993). Hélène Cixous például az esetleírásban jelenlévő beszélő pozíciók kritikai revíziója során, egy Dóra szemszögéből író drámában veti revízió alá Freud gondolatait (Cixous 1983).

10 Freud – Breuer 2004.

kapcsolódási pontokat hoz létre a traumatikus affektus és a beteg jelene közt, ami megszüntetheti a testi tüneteket.

A korban uralkodó erkölcsiséget szem előtt tartva nem kérdéses, hogy Freud felfedése mindenképpen forradalmi, már azzal is, hogy nem kérdőjelezi meg azt, hogy a nők is szexuális vágyakkal rendelkező lények. A női szexualitást kiemeli az abnormalitás keretei közül azzal, hogy a terápiában beszédteret biztosít ennek kommunikálására. Mindemellett Freud arra is rávilágít, hogy az emberi szexualitás nem teljesen determinált a biológia által, hanem a személy élettörténetével párhuzamosan alakul, még hozzá elsősorban a személyiségfejlődés korai szakaszában. Azaz az analitikus szemléletmód alátámasztást nyújt annak a gondolatnak, hogy nőnek vagy férfinak lenni társadalmi szerepkonstrukciók eredménye, nem pusztán biológiai tény. Ezzel egyben felmerül annak kérdése, hogy milyen behatások alakítják ki a nemi különbségeket, vagy ahogy Freud fogalmaz, hogyan lesz a „kisleány nővé”.¹¹

Freud első ilyen irányultságú vizsgálatai a gyermeki pszichoszexuális fejlődésre vonatkoznak. Az 1910-es *Álomfejtésben* ír elsőként az Ödipusz-komplexusról.¹² Breuerrel közösen azt állítják, hogy a szubjektum nemisége annak függvénye, hogy hogyan birkózik meg az anyáról való leválás és a szociális szférába való kényszeredett belépés traumájával. Ebben a küzdelemben érhető tetten a nemek különbségének kialakulása is. A fenti elméletet később Freud kasztrációs komplexus feltételezésével bővíti ki, amit az emberré válás alapkövetelményének és a kultúrába való belépés küszöbének tekint. A kasztrációs fenyegetés arra ösztönzi a gyermeket, hogy leváljon az anyáról és kialakítsa önálló énjét. Ebben a folyamatban különülnek el a nemek. Azaz az ödipális helyzet lesz a szexuális differencia kialakítója nem a természet vagy valamiféle esszencia.

3.

Freud 1932-es nőiségről szóló előadása tartalmazza a női személyiségfejlődésről alkotott elgondolásainak talán legteljesebb rendszerét. Ebben azt hangsúlyozza, hogy a pszichoanalízis nem arra vállalkozik, hogy előírja mi a nő, hanem arra, hogy bemutassa, hogyan válik azzá egy bonyolult személyiségfejlődési folyamatban. Előadása elején leszögezi, hogy a természetesnek vélt női szerepköröket valójában a társadalom predesztinálja már kora gyermekkortól kezdve, ez pedig kihat a gyermek egész későbbi életére és szexualitására.

¹¹ Freud 1993b.

¹² Freud 2016.

Talán az a helyzet, hogy a nő azt a szerepet, ami a szexuális működésből osztályrészülni jutott, a passzív viselkedést, a passzív célkitűzések többre becsülését, kisebb vagy nagyobb mértékben kiterjeszti életére, aszerint, hogy a szexuális élet ezen példaszerűsége korlátozott-e, vagy kiterjedt. Emellett azonban nem szabad lebecsülnünk a társadalmi berendezkedések ama befolyását sem, mely a nőt hasonlóképpen passzív viselkedésre kényszeríti.¹³

A nemek szétválását a biológián túl Freud úgy magyarázza, hogy a libidófejlődés korai szakasza még mindkét nemnél azonos módon megy végbe, vágyuk első tárgya azonos: az anya. A vele szemben táplált szexuális¹⁴ vágyakkal terhelt szimbiotikus kapcsolatban azonban „betör” a harmadik az apa képében, aki a gyermeki fantázia szerint tiltást fejez ki az anya testével szemben, tiltásának pedig a kasztráció fenyegetésével ad nyomatékot. Az ödipális konfliktusban ezért mindkét nemnek el kell fordulnia az anyától. Az iránta érzett szeretet mellett így megjelenik az agresszió, a csalódás és végső soron a megvetés. A kasztrációs fenyegetés a női nemiszervben válik valósággá. A fiú számára hitelt kap, hogy a pénisz leválasztható, hisz anyja sem rendelkezik vele, ő is kasztrált. A lány viszont saját testtapasztalatában találja meg a bizonyosságot. Megkárosítva érzi magát, mint akit anyja hiányos testtel látott el – mondja Freud.

Míg a fiú képes azonosulni apjával testi analógiáik mentén, addig a lány a pénisz hiányában képtelen. Azaz az apai ideállal nem tud, a megvetett anyával viszont nem szeretne azonosulni. Freud ebből arra a következtetésre jut, hogy a lányok sosem lépnek túl teljes mértékben a kezdeti ödipális konfliktuson, hanem mintegy abban ragadva nem tudnak egy teljes és erős szuperegot, felettes ént kifejleszteni szemben a férfiakkal. Mindez magyarázatként szolgál „kevésbé fejlett erkölcsi érzékükre”.¹⁵

Ebből alakul ki az úgynevezett péniszirigység, ami három irányba terelheti a pszichoszexuális fejlődést. Vagy neurózisok és gátlások formájában kíséri végig a nő egész életét, vagy egy maskulin identitással azonosulva mint férfiaságkomplexum határozza meg jellemét, vagy – s ez a legoptimálisabb eset – a „normális” (mint heteroszexuális) nőiség kialakítója lesz. Az első két hatás esetében a lány saját testével való örök negatív viszonya lesz meghatározó a személyiség fejlődésében. A neurotikus nő hiányos testként percipálja magát, akinek folyamatosan takargatnia kell „csonka” mivoltát.

Emellett a nőiség az anya leleplezésben értéktelenné lesz, s megvetés tárgyát fogja képezni. Az anya a tudattalan drámájában antagonisztikus karakter. A szubjektivitás, azaz az Én kialakítása csak a tőle való elfordulásban lehetséges, ebben pedig az apa

13 Freud 1993b, 129.

14 Szexuális értsd testi, minthogy az anyai test a csecsemő szinte összes vágyát kielégíti: a táplálást, a védelmet, a tisztántartást stb. biztosítja. Anya és gyermeke kapcsolata épp azért szimbiotikus, mivel a csecsemő életben maradásához alapvető, hogy az anya testének része legyen, a méhben töltött kilenc hónapban szó szerint, majd utána még hosszú ideig, mint az anyai test egy „kiterjesztése”.

15 Freud 1993b, 140.

fogja a megmentő, segítő szerepét betölteni. Freud úgy gondolja, hogy az anya iránt táplált negatív érzelmeket a gyermek a későbbiekben kiterjeszti más nőkre is, a kislány pedig önnön femininitására. Ennek okán még a gyermekszülés aktusa is a péniszirigység egy formájaként értelmeződik, amennyiben a világra hozott gyermek strukturálisan a hiányzó szerv helyét tölti be. „A tökéletes nőiségen átszillog a régi férfias vágy, a pénisz birtoklásának vágya” – fogalmaz Freud.¹⁶

4.

Freud képe a femininitásról az analitikus elméletben és gyakorlatban meglehetősen ambivalens: hangsúlyozza, hogy a női szerep nagyrészt társadalmi termék, azonban bizonyos tulajdonságokat esszencializál, elsősorban a péniszirigység problémáját. Érdekes, hogy ez az ambivalencia Freud életében is kimutatható. Olyan kérdésekben, mint a szexuális felvilágosítás, a prostitúció vagy a fogamzásgátlás, a kor szellemiségéhez képest igen szabadelvű szemléletet tanúsított.¹⁷ Freud tanítványi körében mindemellett számos női analitikus volt, akiket nyíltan támogattak. Meglepő, hogy a nők aránya a pszichoanalitikus szakmában ekkoriban magasabb volt, mint bármely más tudományterületen. Női kollégái jelentősen hozzájárultak a pszichoanalitikus elmélet tökéletesítéséhez. Helene Deutsch, Karen Horney, Lou Andreas-Salomé, Marie Bonaparte, Sabina Spielrein, majd Anna Freud és Melanie Klein a freudi alapokból indulva jelentős elméleti munkákat vittek végbe és fontos intézményi pozíciókat töltöttek be a világ számos pontján.

Freud tehát nagyra értékelte és támogatta a női analitikusok intellektuális munkáját, ugyanakkor elvárta az elméleti egyetértést és lojalitást. Ez alapján Anna Freud, Helene Deutsch és Marie Bonaparte azok táborát képviselték, akik megőrizték mesterük nézeteit és terminológiáját a nőiség tekintetében. Így egyetértettek azon felvetésekkel, hogy a női passzivitás esszenciális, csakúgy mint mazochizmusuk, nárcizmusuk és péniszirigységük. Intellektuális teljesítményük pedig valójában férfiaságkomplexus.¹⁸

Ezzel szemben Karen Horney, Joan Riviere, Sabina Spielrein a „szakadárok” csoportját képviselik. Az eredeti analitikus elméletből indulnak ki, ugyanakkor női nézőpontból kérdőjelezik meg azok bizonyos alapelveit. Horney a pénisz iránti irigységet

¹⁶ Freud 1993b, 143.

¹⁷ Németre fordította John Stuart Mill tanulmányát a *The Subjection of Women*, mely a nők elnyomását tárgyalja. 1911-ben számos feminista mellett ő is aláírja a German League for Mothers' Protection című kiáltványt, amely a merev házassági hierarchia megváltoztatását, az egyedülálló anyák védelmét és a kettős szexuális morál megváltoztatását követeli. Teszi ezt saját elméletére alapozva, mely tudományos eszközökkel igyekszik alátámasztani, hogy a szexuális szükségletek elfojtása neurózishoz vezet (Borgos 2017).

¹⁸ Sayers 1991.

mint esszenciálisan női tulajdonságot kérdőjelezi meg. A társadalmi-politikai térben a pénisz véleménye szerint nem nemiszervet, hanem szimbolikusan a férfiak által birtokolt hatalmi pozíciót jelöli.¹⁹ Amennyiben a hatalmat a pénisz reprezentálja, a nők kasztrációja szimbolikus értelemben valóban végbemegy társadalmunkban. A férfiaságkomplexus e körülmények közt indokolt menekülés a nőiesség elől, hiszen céljuk, hogy teljes értékű individuumként szerezzenek elismerést. Azaz a pénisz iránti vágy az elismerés iránti vágy.²⁰

A kritikák nemcsak a tanítványi körből érkeztek. Simone de Beauvoir *Második nem* című könyvében alapvetően filozófiai kritikában részesíti a freudi módszert és az abban ábrázolt nőképet.²¹ Miközben az az emberi pszichét egységesnek és univerzálisnak állítja be, nem enged teret a női és emberi tapasztalatok sokféleségének. Emellett Freud nem veszi figyelembe saját maszkulin pozícióját és annak társadalmi megalapozottságát sem, ezért elmélete inadékvát a nő vizsgálatára. Amennyiben a nők irigyek a férfiakra, az csakis azok privilegizált társadalmi helyzete miatt lehetséges, nem pedig valamiféle anatómiai felsőbbrendűség okán. Beauvoir a pszichoszexuális fejlődési modell „szexuális monizmusát” is nehezményezi. Véleménye szerint az abban felbukkanó viszonyok pusztán egy nézőpontot tükröznek. Azaz a pszichoanalitikus szemléletmód minden nő számára egyazon sorsot jelöli ki.

Bár Freud kétségkívül forradalmi korának elképzeléseihez képest, azt mégsem tudja minden tekintetben meghaladni. Egy viktoriánus hagyományokból táplálkozó férfiközpon-tú társadalom hangján szólal meg, így amikor az emberről beszél, valójában csak egy partikuláris szempontot képvisel, ezzel akarva-akaratlanul újratermeli a nemi alapú társadalmi alá-fölé rendeltséget. Kritikai reflexió nélkül a freudi analízis pusztán tudományos alátámasztással szolgál a hatalmon lévők pozíciójára. A terápia így nemhogy nem enged teret a női beszédnek, de még a női alávetettség elfogadására is nevel, természetesként felmutatva az alárendelést. A fenti ellenvetésekből kirajzolódik, hogy a nőiség kérdése immáron nem tárgyalható az uralkodó hatalmi berendezkedés figyelembevétel nélkül, csakis a kultúra, társadalom és politikai tér kritikáján keresztül.

5.

Amint az a kritikákból kitűnik, az analízis módszere megerősítheti a nő alárendelt szerepkörét, ugyanakkor a kortárs női tanítványok kreatív ellenvetései magukban rejtik a felszabadítás lehetőségét és egy mélyreható társadalomkritikára való igényt. A kritikai

¹⁹ Ezt tükrözi a lacani fallosz fogalma is (Mitchell 1997).

²⁰ Freud nőiségképének magyar kritikáit nyújtják például Ferenczi Sándor vagy Rotter Lilián (Borgos 2017, 24).

²¹ Beauvoir 1969.

tudományok a freudi gondolatok tartalmáról az értelmező személyére irányítják a figyelmet. Az újraolvasás a feminizmus terepén a 70-es években, a mozgalom második hullámának idejében válik meghatározóvá. Az ekkor kibontakozó úgynevezett pszichoanalitikus feminizmus képviselői felismerik, hogy Freud hipotézisei a hisztériára, az ödipális komplexusra, a női szexualitásra és a nők társadalomban betöltött szerepére vonatkozóan gyümölcsöző talajként szolgálnak a feminista reartikuláció számára. Ennek művelői két nagyobb táborra oszlanak: az egyik Freud kritikai alapokon nyugvó elutasítását, a másik gondolatainak új kontextusokba való helyezését és használatát propagálja.

A pszichoanalitikus feminizmus iskolái nemcsak elméleti, hanem területi alapon is különböznek. Két legnagyobb irányzata ma az angolszász és a francia iskola. Az angolszász irány követői munkásságukban az analízis szociokulturális vonatkozásaira fókuszálnak. Céljuk kimutatni az elmélet korhoz és kultúrához kötöttségét, s ezen keresztül továbbgondolni a szélesebb körű alkalmazás lehetőségeit. Ezzel bizonyos fokig megpróbálják megmenteni az eredeti analízist a jelen számára. Jeles képviselői Rosemarie Tong, Nancy Chodorow, Juliet Mitchell vagy Elisabeth Grosz, akik egy interdiszciplináris – filozófiai, analitikus, kritikai – szemléletet alkalmaznak. Bírálatauk elsősorban az ödipális helyzetet és a kasztrációs komplexust érintik, minthogy sokan méltatlannak találják azt a feltételezést, miszerint a nő pusztán hiánylény. Rosemarie Tong szerint a kasztrációs komplexus gondolata azt sugallja, hogy a nők alapvetően fogyatékosak, s hogy minden problémájuk a pénisz hiányából fakad, nem pedig az azzal rendelkezők privilegizált helyzetéből. A nő egyedüli és végső vágya eszerint arra irányul, hogy a férfi vágyának tárgya legyen. Ebben a viszonyrendszerben pedig még annak ténye is, hogy a nő életet ad, pusztán a hímszerv utáni hajszává alacsonyodik. Emellett az ödipális helyzet az anyát olyan negatív szereplőként ábrázolja, aki a rossz, kellemetlen, illetlen vágyak megtestesítője. A konfliktus egyben a nukleáris, polgári családmodellt teszi a személyiségfejlődés általános alapjává, melyben az apa mint despota és zsarnok uralkodik a tulajdonát képző nőn és gyermekén.²²

Tong és társai ugyanakkor nem vetik el teljes mértékben a freudi tanokat. Ahogy Nancy Chodorow fogalmaz, nem érthetjük meg a nemek társadalmi szerveződését az ember szexuális lényé válásának ismerete nélkül.²³ Chodorow az ödipális helyzetet értelmezi át női nézőpontból. Szerinte, ellentétben a freudi elgondolással, nem a lány helyzete nehezebb a szubjektumképződés eme szimbolikus viszonyrendszerében. A dinamika ellentétes, hiszen épp a fiú az, akinek le kell mondania az anyáról és a hozzá kapcsolt női attribútumokról, hogy kifejlessze férfias énjét. Ahhoz, hogy az apa által képviselt társadalmilag elfogadott maskulin identitást kialakítsa, le kell mondania az anyához fűződő gyengéd szeretetéről és kötődéséről hozzá képest egy negatív identitás

²² Tong 1997.

²³ Chodorow 2000.

kialakításával. Tehát valójában nem a nő a hiánylény, hanem a férfi identitás az, amelyet úgy lehet leírni, mint mindaz, ami nem az anya, nem a nő.

A pszichoanalitikus feminizmus francia ága elsősorban abban tér el a fentiekől, hogy a filozófia mellett nyelvészeti, irodalmi alapokról viszi végbe a freudi elmélet kritikáját. A francia filozófiai hagyomány okán itt sokkal hangsúlyosabbá válik a test, az anyai test, a preödipális, azaz a nyelv elsajátítása előtti időszak. Fontosabb képviselői a Lacan-tanítványok közül kerültek ki, úgy mint Luce Irigaray, Julia Kristeva vagy Hélène Cixous. A lacani alapok nagymértékben befolyásolják gondolataikat, hasonlóan a Freud-tanítványokhoz, itt is érvényesül a felhasználás és elhatárolódás kettős viszonya.

Luce Irigaray nyelvfilozófiára alapozott kritikája megtestesíti a Lacannal szembeni ambivalenciát. Lacan az analízist a saussure-iánus nyelvészettel ötvözi, s ez a szemlélet tagadhatatlanul nyomot hagy Irigaray munkásságán is.²⁴ Ugyanakkor kérdőre is vonja az elméletet, mely véleménye szerint nem reflektál saját diskurzusának történeti és filozófiai meghatározottságaira, arra, hogy előfeltevései már eleve egy férfiközpontú kultúra termékei. Irigaray, Derrida nyomán, úgy véli, hogy a nyugati kultúra eleve oppozíciókban gondolkodik. Amennyiben az ember fogalma a férfival azonosítható, úgy a nő lesz az oppozíció negatív tagja. A freudi elmélet nőképe szintén a maskulinitás negatív oldala. Azt, hogy a nőt privatív módon mint hiánylényt értsük meg, a kultúra teszi lehetővé, ahol a hatalom szimbolikus jelölője a Fallosz. Ez azonban történeti és nem biológiai tényezők eredménye. Amennyiben sem Freud, sem Lacan nem reflektál erre, az analitikus elmélet ahistorikus és konzervatív marad, nem szolgál társadalomkritikával, sőt, a meglévő társadalmi alárendeléseket erősíti meg. Irigaray egy olyan írói technikát dolgoz ki, amely úgy olvas újra jelentős, például klasszikus filozófiai szövegeket, hogy felszínre hozza azok maskulin nyelvhasználatát és az abból adódó impliciten működő feszültségeket és ellentmondásokat.²⁵

Lacan egy másik tanítványa, Julia Kristeva a filozófia, irodalom és pszichoanalízis összekapcsolásával alkotja meg módszerét, mely a lacani nyelvészetből kiindulva, de őt továbbgondolva fejti ki gondolatait az analízisről. Kristeva jelentős hangsúlyt fektet az úgynevezett preödipális időszakra. A nyelvet az ödipális időszakban sajátítjuk el. Ez a személyiségfejlődés szempontjából elemi fontosságú, a nyelv szabályainak elsajátításával leszünk képesek megértetni magunkat a szélesebb társadalmi térben és ezzel lépünk túl az ödipális hármas szerkezeten (apa-anya-gyerek). Lacan számára ez az apa nyelve, hiszen alapvetően az apa az, aki megszakítja a szimbiotikus köteléket anya és gyermeke között, ezzel megadva a világba való belépés lehetőségét. Míg Lacan a nyelviség elsajátítását hangsúlyozza, addig Kristeva visszatér a nyelv előtti anya-gyerek viszonyra. Ennek

²⁴ Irigaray 1985; Irigaray 1985.

²⁵ Később Judith Butler paródia elgondolása az irigaray-i módszer továbbgondolásaként születik meg (Butler 2005; Butler 2006).

a szemiotikus periódus nevet adja (szemben a lacani szimbolikus-nyelvi szinttel), ahol az ingerek és az érzelmek jelöletlenül, reprezentálatlanul, direkt módon vannak jelen. A csecsemő nyelve még nem a jel-jelölő-jelölt módján épül fel, ezzel szemben „színek, szavak, simogatások, suttogások, illatok, sóhajok, ritmusok” teszik ki azt.²⁶

Konklúzió

Fontos felismernünk, hogy az analízis, a kritikai tudományok és a feminista megközelítések célkitűzése közös: megkérdőjelezzük a fennálló intézményrendszerek létének magától értetődőségét. A nőiség genezisére vonatkozó kérdésnek szükségszerűen a fennálló társadalmi rend egészére vonatkozó reflexiónak kell lennie. A feminizmus egyenlő gazdasági és politikai jogokat kíván kivívni a nők számára, a pszichoanalízis ugyanígy próbálja felszabadítani a tudattalant az azt érő társadalmi repressziók alól.

A pszichoanalitikus szemléletmód segít megértetni a szexuális különbség mibenlétét, azt, hogy milyen viszonyban áll testünk identitásunkkal a biológiai meghatározottságokon túl. Így az analízis arra ösztönzi a feminista elméleteket, hogy rávilágítsanak a hierarchizált társadalmi viszonyokra, beleértve azokat a szimbolikus aktusokat, amelyek megalapozzák azokat. Véleményem szerint már maga a freudi módszer is egy jelentős kritikai tett volt, mivel képes volt túllépni a saját korában elfogadott hiedelmeken. Eredeti szemléletmódjával az emberi létezés egy teljesen új síkját nyitotta meg.

Ha tartalmilag egyes pontokon problematikus is, fontos szem előtt tartani, hogy a pszichoanalízis elsősorban kritikai és diagnosztikai nézőpont, nem egy előíró és nem is egy felszabadító funkciót betöltő intézmény. Általa mégis közelebb juthatunk az impliciten működő hatalmi viszonyok feltárásához és átformálásához, így pedig akár a női emancipáció eszköze is lehet. A férfinézőpontú hatalmi tér pszichoanalitikus elemzése (melyben a fallosz szimbolizálja a felsőbbrendűséget) azonban nem csak a férfi és a nő társadalmi helyzetének elemzésére szolgál, hanem teret nyújt az etnikai, szexuális vagy osztálykülönbségeken alapuló hatalmi egyenlőtlenségek kritikájának. Az analízis ezen hatalmi berendezkedések dekonstrukciójának hathatós eszközeként szolgálhat.

²⁶ Kristeva 1997; Kristeva 1982.

Bibliográfia

- Beauvoir, Simone de. 1969. „A pszichoanalízis álláspontja.” Ford. Görög Livia és Somló Vera. In *A második nem*, 60–69. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Borgos Anna. 2017. „Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig.” In *Társadalmi nemek – Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, szerk. Kovács Mónika, 21–38. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Butler, Judith. 2005. *Jelentős testek*. Ford. Barát Erzsébet. Budapest: Új Mandátum.
- Butler, Judith. 2006. *Problémás nem*. Ford. Berán Eszter – Vándor Judit. Budapest: Balassi.
- Chodorow, Nancy. 2000. *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest: Új Mandátum.
- Cixous, Hélène. 1983. „Portrait of Dora.” Ford. Sarah Burd. *Diacritics* 13/1: 2–32.
- Darida Veronika. 2012. „A Test Vagy a Lélek Színpada?” In *Hisztériák*, 11–13. Budapest: Kijárat.
- Deleuze, Gilles – Félix Guattari. 1972. *Capitalisme et schizophrénie 1: L'Anti-Cédipe*. Paris: Éditions de Minuit.
- Deleuze, Gilles – Félix Guattari. 1980. *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux*. Paris: Éditions de Minuit.
- Didi-Huberman, Georges. 2003. *Invention of Hysteria: Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. Ford. Alisa Hartz. Cambridge: MIT.
- Foucault, Michel. 1994. „A szubjektum és a hatalom.” *Pompeji* 5/1–2: 177–187.
- Foucault, Michel. 2006. „A pszichiátriai hatalom: a kikérdezés, a drog és a hipnózis.” Ford. Takács Ádám. In *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg*, szerk. Rác József – Takács Ádám, 145–153. Budapest: L'Harmattan.
- Freud, Sigmund. 1993a. „Egy hisztéria-analízis töredéke (Dora).” Ford. Lőrincz Zsuzsa. In *Sigmund Freud művei II. A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* 17–110. Budapest: Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund. 1993b. „A nőiség.” Ford. Dr. Lengyel József. In *A lélekelemzés legújabb eredményei*, 125–153. Nyíregyháza: Könyvjelző Kiadó.
- Freud, Sigmund. 1995. „Három értekezés a szexualitás elméletéről.” Ford. Ferenczi Sándor. In *Sigmund Freud Művei IV. A szexuális élet pszichológiája*, 31–131. Budapest: Cserépfalvi.
- Freud, Sigmund – Joseph Breuer. 2004. *Studies in Hysteria*. Ford. Nicola Luckhurst. London: Penguin Books.
- Freud, Sigmund. 2016. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon.
- Held, David. 1983. *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas*. London: Hutchinson.
- Irigaray, Luce. 1985a. *This Sex Which is Not One*. Ford. Catherine Porter. Ithaca: Cornell University Press.
- Irigaray, Luce. 1985b. *The speculum of the other woman*. Ithaca: Cornell UP.
- Kristeva, Julia. 1997. „A nők kora.” In *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*, szerk. Csabai Márta – Erős Ferenc, 237–255. Budapest: Új Mandátum.
- Kristeva, Julia. 1982. *The Power of Horror*. Ford. Leon S. Roudiez. New York: Columbia University Press.

- Lacan, Jacques. 1977. *The Seminar of Jacques Lacan, Book XI: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. Ford. Alan Sheridan. New York: Norton.
- Mitchell, Juliet. 1997. „Jacques Lacan és a női szexualitás.” Ford. Vajda Róza. In *Freud titokzatos tárgya*, szerk. Csabai Márta – Erős Ferenc, 161–183. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Sayers, Janet. 1991. *Mothers of Psychoanalysis: Helene Deutsch, Karen Horney, Anna Freud, Melanie Klein*. New York: Norton.
- Tong, Rosemarie. 1997. „A pszichoanalitikus feminizmus.” Ford. Hárs György Péter. In *Freud titokzatos tárgya*, szerk. Csabai Márta – Erős Ferenc, 23–62. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Wolf, Naomi. 1991. *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*. New York: W. Morrow.